

HOMOËROTIEK IN KLASSIEK ATHENE*

1. Laten we, voor de "toonzetting", starten met de belijdenis van een 4de-eeuws, Atheens politicus:

"Ik, voor mijn part, heb geen kritiek op een legitieme liefde. Evenmin zou ik willen beweren dat alwie van een opvallende schoonheid is, zich daarom ook geprostitueerd heeft; of zou ik willen loochenen, zélf een man-van-eros (erotikós) geweest te zijn én het ook nú nog altijd te zijn. Neen, ik ontken niet dat ik mijn part heb gehad in de onderlinge naijver en ruzies die daarmee altijd gepaard gaan.

Wat de liefdesgedichten betreft, waarvan mijn opposenten beweren dat ik ze geschreven heb, wel, dat van die gedichten geef ik toe, maar ik ontken dat ze het karakter hadden dat zij er, door verdraaiing, willen aan geven.

In mijn definitie, is het liefhebben van mooie en verstandige (knapen) een hartstocht die eigen is aan een sociaal voelende en genereuze inborst; zich daarentegen overgeven aan uitspattingen met iemand die men voor geld heeft gehuurd, is het gedrag van een geweldenaar en een man zonder edukatie. Verder is het in mijn ogen eervol zich (als knaap) te laten liefhebben zonder zich te laten korrumperen, maar is het schandelijk om, het hoofd op hol gebracht door geld, zich geprostitueerd te hebben".

Aldus Aischines, in zijn aanklacht Tegen Timarchos (§§ 136-137). Uitgesproken in 346, is de rede de enige bewaarde, substantiële tekst uit de klassieke periode, die handelt over "homoseksuele" relaties en gedragingen. Aischines zelf was in 346 tweeënveertig jaar oud en was op die leeftijd nog altijd een overtuigd, enthousiast en praktiserend pederast. Het feit dát hij dat zo openlijk belijdt, in de geciteerde passus, is een kapitale aanwijzing voor de status en de positieve waardering die een bepaalde vorm van gelijkslachtige liefde in klassiek Athene genoot - niet alléén in aristokratische middens, maar ook onder leden van de *dèmos*.

---

* De afgedrukte tekst volgt vrij getrouw de tekst van de lezing van 25 november '92. Ter wille van de leesbaarheid zijn de voetnoten tot een strikt minimum beperkt. Achteraan volgt een beperkte literatuurlijst. Voor een meer gedetailleerde en uitvoerig geannoteerde bespreking, met een corpus van Griekse teksten, wordt de lezer(es) verwezen naar mijn Eros en Polis. Het socio-seksuele systeem in klassiek Athene (een herwerkte uitgave daarvan zal verschijnen in "*Didactica Classica Gandensia*").

Voor wie zich vragen mocht stellen bij de grote getuigeniswaarde die hiermee aan Aischines' tekst gegeven wordt, kan gewezen worden op de maatschappelijke kontekst waarin de rede werd uitgesproken. Zoals bekend, fungeerde er in de Attische rechtspraak géén juridisch onderlegd beroepsrechter, maar lag het oordeel onmiddellijk in handen van een soort van volkstribunaal, bestaande uit vele honderden (door loting aangestelde) burgers. Elke pleiter, bijgevolg, was er in de eerste plaats op bedacht, het juiste "ethos" van zichzelf te kreëren: d.w.z. hij diende deze "gewone" burgers ervan te overtuigen dat *hij*, en niet zijn opponent, een goede, respectabele persoon was, wiens (publieke en private) levenswandel alleen al het positieve vooroordeel deed ontstaan dat *hij* in het gelijk was (op zijn opponent moest hij de tegenovergestelde *persona* projekteren). Een spreker kón het zich eenvoudig niet permitteren, in die omstandigheden, gevoelens uit te drukken waarvan hij kon vermoeden dat ze bij het doorsnee jurylid verdacht zouden klinken, of weezin zouden opwekken.

In dat licht mag Aischines' rede Tegen Timarchos wel degelijk beschouwd worden als een tekst die ons toegang verleent tot de gevoelens inzake homoseksualiteit, die een burger in klassiek Athene publiekelijk nog het best kon uiten - dat in tegenstelling tot bv. de dialogen van Platoon, die zich enkel tot (filosofisch geïnteresseerde) *lezers* richtten.

Gelijkslachtige liefde, onder mannen, wàs dus respectabel in Athene, tenminste in haar "*legitieme*" vorm (Aischines spreekt van δίκαιος ἔρως). En deze uitspraak mag ongetwijfeld veralgemeend worden tot de oud-Griekse kultuur zonder meer (pas met het christendom lijkt hierin een definitieve ommekeer te zijn opgetreden). "Homoseksualiteit" kan zelfs bestempeld worden als de *differentia specifica* van de oud-Griekse kultuur, in vergelijking met de rest van de (oostelijke) mediterrane wereld - niét in de zin van het bestaan van mannelijke, gelijkslachtige relaties (die kwamen zonder de minste twijfel ook elders regelmatig voor), maar in de zin van een *openlijke* en algemeen aanvaarde praktijk¹.

In aansluiting bij het algemene taboe dat in het christelijke Westen eeuwenlang gegolden heeft tegen homoseksualiteit (vereenzelvigd met de zonde van "*sodomie*"), werd binnen de klassieke filologie² ook de "*Griekse homoseksualiteit*" lange tijd vrij algemeen veroordeeld, verdrongen en/of verhuld (bv. onder

¹ Zo Dover (1978), p. 115.

² Die zich altijd al de rol van preutse zedemeester heeft toegemeten, zeker op het vlak van het seksleven: blader er de "*Liddell & Scott*" maar eens op na, of vertalingen van Aristophanes!

de vage formulering van "*Griekse liefde*"). De laatste jaren, evenwel, nogmaals in aansluiting bij bredere maatschappelijke ontwikkelingen, is die situatie aan het veranderen. Men kan nu zelfs gewagen van een "*ware explosie van publikaties*" (Cartledge). De wetenschappelijk meest waardevolle "*fall-out*" hiervan was zonder de minste twijfel Kenneth Dovers *Greek Homosexuality*, van 1978³.

Maar tegelijkertijd hebben die publikaties ook de grote kloof duidelijk gemaakt, die de heersende, moderne opvattingen en praktijken inzake homoseksualiteit *scheidt* van die van de oude Grieken. Zoals de bekende Franse historicus Paul Veyne het onomwonden formuleerde, i.v.m. de seksualiteit in het algemeen: "*de antieke seksualiteit en de onze zijn twee structuren die geen enkel verband hebben met elkaar; de begrippen dekken elkaar zelfs niet*"⁴. De methodologische problemen die zich stellen voor wie een historische schets wil geven van de "Griekse homoseksualiteit", beginnen inderdaad al op het vlak van de meest algemene termen en begrippen die wij gewend zijn daaromtrent te hantieren: nl. "*seksualiteit*", "*homoseksualiteit*" en "*heteroseksualiteit*", "*homoseksueel*", enz. De tijd ontbreekt om, in het kader van deze lezing, zelfs maar summier op deze theoretische discussie in te gaan. De volgende, luttele notities moeten volstaan⁵.

Seksualiteit wordt, in de "ideologie van alle-dag" van de westerse mens, algemeen beschouwd als een onveranderlijk, "*natuurlijk*" - en dus ook universeel - gegeven in het menselijke bestaan. Zij is een instinktieve kracht of aandrift, waarvan de kenmerken zijn ingebouwd in de menselijke biologie en anatomie, en ze zoekt konstant een uitweg - hetzij in een direkt seksuele gedaante hetzij, wanneer ze onderdrukt wordt, in de vorm van perversie of neurose. Als een soort van autonome, psycho-fysische eenheid, ligt ze ten grondslag aan onze "seksuele identiteit", en dus aan onze persoonlijke seksuele voorkeur en verlangens: ieder mens m.a.w. heeft zijn/haar individuele, seksuele natuur of persoonlijkheid. M.a.w. alle seksueel gedrag is de uitdrukking van een vaste, innerlijke habitus of dispositie. Volgens Freud wordt deze exclusieve dispositie, na een periode van aarzeling en onbepaaldheid in de keuze van het seksuele objekt tijdens de puberteit, uiteindelijk - normalerwijze - door elk individu eens en voor goed verworven. De westerse, moderne visie, daarom, op het menselijke gedrag is

³ De studie werd ook in het Nederlands vertaald (Bakker, Amsterdam 1989).

⁴ In zijn artikel *La famille et l'amour sous le Haut-Empire romain*, in: *Annales E.S.C.*, 33 (1978), p. 52.

⁵ De geïnteresseerde lezer(es) wordt nogmaals verwezen naar *Eros en Polis*.

typisch gefundeerd, niet alleen op de categorie van de seksualiteit, maar ook op de onherleidbare oppositie, dichotomie zelfs, tussen "*heteroseksueel*" en "*homoseksueel*":

- Heteroseksueel gedrag is kenmerkend voor één bepaald persoonlijkheidstype: dat van "*de heteroseksueel*"; het wordt als "*normaal*" of "*natuurlijk*" gekwalificeerd. De heteroseksuele persoonlijkheid, die kenmerkend wordt geacht voor de overgrote meerderheid der mensen, leidt - zo luidt de *communis opinio* - tot exclusief heteroseksueel gedrag.
- Homoseksueel gedrag, anderzijds, is de manifestatie van het tegenovergestelde - "*abnormale*", "*onnatuurlijke*", "*perverse*", zoniet "*ziekelijke*" - type: dat van "*de homoseksueel*", "*de homo*". De homoseksuele persoonlijkheid leidt noodzakelijk tot exclusief homoseksueel gedrag⁶.

In contrast met deze gangbare opvatting is in de sociale wetenschappen en de filosofie (cf. Michel Foucault, natuurlijk) een gans verschillende visie op de seksualiteit ontwikkeld, die gemeenlijk samengevat wordt onder de noemer van "*konstruktionisme*". De *seksualiteit* - als categorie te onderscheiden

- zowel van het anatomische "*geslacht*" ("*kunne*") of de "*sekse*", i.e. het geheel van de geslachtsfuncties en erogene vermogens van het menselijke lichaam,
- als van het maatschappelijke "*geslacht*" of het "*gender*", i.e. het geheel van gedragingen, persoonlijkheidskenmerken en algemene (rol)verwachtingen die in een samenleving konventioneel vereenzelvigd worden met "*mannelijkheid*" of "*vrouwelijkheid*", en aldus de basis vormen voor de genderidentiteit (het zich "man"/"vrouw"-voelen) van de leden van die samenleving -

is in deze visie geen "natuurlijk", maar integendeel een bij uitstek *kultureel* of maatschappelijk fenomeen: nl. de zingeving of toeëigening van de (biologisch gegeven) erogene zones en seksuele vermogens, die eigen is aan een partikuliere *kultuur*. 's Mensen seksualiteit is bijgevolg het resultaat van een historisch-maatschappelijke *konstruktie*. Zoals geformuleerd door J.Henderson, *Greek Attitudes toward Sex* (mijn vertaling)⁷:

⁶ Er moet worden opgemerkt dat deze implicatie (gedrag = vaste dispositie) gedeeltelijk een fictie is. Cf. het fameuze "*Kinsey-Rapport*" (*Sexual Behavior in the Human Male*) van 1948.

⁷ Verschenen in: *Civilizations of the Ancient Mediterranean: Greece and Rome*, edd. M. Grant & R.Kitzinger (New York 1988), p.1250, gecit. in *Before Sexuality* (1990), p. 3.

"Seksualiteit is dat kompleks van reacties, interpretaties, definities, verboden en normen, dat door een bepaalde cultuur gekreëerd en gehandhaafd wordt in antwoord op het feit van de twee biologische seksen".

Vergeleken met de moderne, was de antieke wereld een wereld "vóór de seksualiteit" - zoals de titel luidt van de al vermelde bundel Before Sexuality (ondertitel, in vertaling: "de konstruktie van de erotische ervaring in de oud-Griekse wereld"). De seksualiteit vormde er geen apart domein, kwasi samenvallend met het priveleven, zoals bij ons, maar was integendeel nog verregaand geïntegreerd in de vele, verschillende aspecten van het maatschappelijke leven: politieke, sociale, economische, kulturele...

Zo moet in de eerste plaats op het vlak van de taal worden vastgesteld dat het Grieks géén woorden bezit die ook maar minimaal zouden overeenstemmen met moderne uitdrukkingen als: "een homoseksueel", "een heteroseksueel", of met de begrippen "homoseksualiteit" en "heteroseksualiteit". Belangrijker nog is dat er op het vlak van het gedrag en de psychologie geen plaats was voor de opvatting dat iemands seksuele smaak of voorkeur een konstitutief aspect zou zijn van zijn/haar persoonlijkheid. In de Griekse kontekst, anders gezegd, impliceerde homoseksueel gedrag geenszins noodzakelijk een "homoseksuele" dispositie of persoonlijkheid. De Grieken - d.w.z. de Griekse mannen - voelden zich in hun eigen ervaring dus niet gekonfronteerd met een *hetzij/hetzij* keuze, tussen een "hetero" of een "homo" te zijn. Integendeel, zoals Dover schrijft (p. 1):

"De Griekse cultuur verschilde van de onze in haar bereidheid, het alterneren te erkennen van homoseksuele en heteroseksuele voorkeur in hetzelfde individu, en in haar impliciet ontkennen dat een dergelijke alternering of koexistentie bijzondere problemen schiep voor het individu of de samenleving".

De afwezigheid van de moderne categorieën betekende zeker niet dat de Grieken zich niet bewust waren van verschillen in seksuele voorkeur, bij personen van hetzelfde geslacht; of dat ze niet erkenden dat een kleine minderheid overwegend, of zelfs uitsluitend, seksueel "gelijkslachtig" gericht was. Wél blijkt uit tal van teksten dat, ter bevrediging van (mannelijk) seksueel verlangen, mannelijke en vrouwelijke partners perfect omwisselbaar werden geacht. Eén voorbeeld uit de vele geeft een passus uit Theokritos' Bereiding van de Liefdesdrank, v.44v.:

"Driemaal pleng ik dit vocht, en driemaal, Machtige, roep ik: | Weze 't een vrouw die nu bij hem ligt, of weze 't een man, | moge hij zó verge-

ten, als Theseus, zegt men, op Naxos | eenmaal schone Ariadne vergat, met haar sierlijke vlechten".

De antieke wereld beschouwde geslachtelijk verkeer tussen mannelijke partners dus als een integraal bestanddeel van een seksualiteit die relaties met vrouwen niet alleen niet uitsloot, maar zelfs als noodzakelijk en verplicht (ook als wenselijk) beschouwde. In die kontekst stond het iedereen in Athene volkomen vrij, de intensiteit van zijn "homoseksuele" gevoelens openlijk te belijden - zoals Aischines dat doet in zijn *Tegen Timarchos*.

Maar het ging dan wel om een "homoseksualiteit" die door de band beoefend werd tussen volwassen mannen en jonge adolescenten. Voor "*homoseksualiteit*", in het oude Griekenland, moet men dus normaal "*pederastie*" lezen - hoewel het Griekse woord παιδερασία (ook: παιδῶν ἔρως) zeker geen ekwivalent is van ons woord "*homoseksualiteit*". Omwille van de "dispositionele" konnotatie die dit laatste woord voor óns onvermijdelijk met zich meedraagt, lijkt het zelfs verkiezelijk om deze terminologie m.b.t. de oudheid zoveel mogelijk te vermijden. Vandaar dat we, in de rest van deze uiteenzetting, systematisch de uitdrukking "*homoërotiek*"⁸ zullen gebruiken: zij biedt *en plus* het voordeel dat ze tenminste een samenstelling is van twee Griekse woorden.

Het hoeft geen betoog dat de moderne studie van de Griekse homoërotiek en pederastie - zij is ongeveer anderhalve eeuw oud - een permanente strijd heeft moeten leveren tegen historisch-externe, morele en moraliserende noties en vooroordelen. De meest verregaande, *amorele* beginselverklaring, daartegenover, wat het menselijk seksueel gedrag betreft, is te lezen in Dovers *Preface*.

Een tweede hoofdobstakel voor een historische studie vormt de beperktheid en gebrekkige staat van het bronnenmateriaal dat ons uit de klassieke oudheid

---

⁸ Niet: "*homo-erotiek*", want daarin lijkt "*homo-*" te fungeren als een afkorting voor het moderne begrip van de "homoseksueel" of "homofiel" (vgl. uitdrukkingen als "*de homo-beweging*", "*homo-identiteit*", "*homo-studies*", enz.). Anderzijds lijkt de alternatieve, meer omfloerste term van "*homofilie*" evenmin geschikt, hoewel het hier toch ook om een samenstelling van twee Griekse elementen gaat. Hoewel φιλία, in het Grieks, een zeer breed betekenisveld heeft en kón gebruikt worden als een synoniem voor ἔρως, vinden we beide woordgroepen in de kontekst van de Griekse pederastie toch gewoonlijk aan elkaar geopponeerd: φιλεῖν geldt dan voor de asexuele vriendschap en genegenheid die van de *pais* verwacht wordt t.a.v. zijn minnaar, los van eigenlijk "*erotische*" motieven, die enkel voor de minnaar spelen (zie verder).

ter beschikking staat (het heeft vrijwel uitsluitend betrekking op Athene). De belangrijkste literaire bronnen zijn vlug opgesomd:

- de (fragmentarische) laat-archaïsche en vroeg-klassieke lyriek (vooral Theognis);
- de Attische Oude Komedie (Aristophanes en fragmenten);
- de dialogen van Platoon (vooral het Symposium en de Phaedrus); Xenophoons Symposium;
- de al vaak vermelde rede van Aischines Tegen Timarchos (in mindere mate de Apologie tegen Simoon van Lusias, en de Erotikos van Ps-Demosthenes);
- de weliswaar hellenistische of zelfs laat-antieke, homoërotische of pederotische poëzie: vooral boek XII van de Anthologia Palatina, i.e. de verzameling van een 300-tal epigrammen, getiteld Παιδικὴ Μοῦσα, van Straton van Sardeis (2e eeuw nK).

Een belangrijke figuratieve bron vormen vanzelfsprekend de vele honderden Attische vazen met homoërotische motieven en scènes⁹. Wel dient opgemerkt dat de interpretatie van dit figuratieve materiaal zo mogelijk nog méér problemen stelt dan die van de literaire testimonia. Bovendien is er een belangrijke chronologische *décalage* tussen de vazen en de literaire testimonia: de meeste afbeeldingen, immers, stammen van tussen 570 en 470. Anders gezegd, aan de grote periode van de erotische vaasschilderingen kwam een einde een halve eeuw vóór de geboorte van Platoon en de vroegste stukken van Aristophanes. Het gaat dus niet op, de vaasschilderingen als illustraties te beschouwen bij de literatuur (of omgekeerd, de literatuur als een soort van "kommentaar" bij de vaasschilderingen).

Zoals gezegd, stond seksualiteit in de oudheid niet los van de rest van het Griekse leven en denken. Dat geldt bovenal voor de homoërotiek, die haar weg vond in de Griekse mythologie, kunst, poëzie, geschiedenis, opvoeding en filosofie. Een bespreking die zich beperkt tot de "seksuele" en lichamelijke aspecten ervan - zoals wij hier noodgedwongen moeten tewerk gaan -, roept bijgevolg vanuit historisch-wetenschappelijk oogpunt bedenkingen op. Bovendien riskeert zij de homoërotische ervaring en expressie in de Griekse oudheid al te zeer te trivialisieren. "*Maar*", zoals Sappho schreef (fr. 31), "*alles moet gewaagd, want (dat gebeurt) ook door de armoezaaier...*".

---

⁹ Een zeer uitvoerige lijst hiervan is te vinden achteraan bij Dover (1978), pp. 205-225.

2. Aischines' belijdenis leerde ons dat homoërotiek respectabel was in klassiek Athene - althans in haar "*legitieme*" vorm, wat zoveel wil zeggen als: wanneer ze zich hield aan de regels.

Uit het overgeleverde materiaal kunnen inderdaad een aantal konventionele "spelregels" worden afgeleid - van fatsoenlijkheidsnormen tot juridische bepalingen, die samen a.h.w. het "*seksuele skript*" vormen van deze homoërotiek. Dit *skript* organiseerde de wijze waarop de partners participeerden in een geheel van gedragingen die wederzijdse afhankelijkheid meebrachten; tegelijkertijd gaf het aan gedragsvormen en lichamelijke contacten de nodige symbolische betekenis om de betrokkenen (ook seksueel) te motiveren¹⁰. Het "officiële" karakter van dit homoërotische *skript* laat ons toe te zeggen dat de homoërotiek noch min noch meer een maatschappelijke "institutie" was, in klassiek Athene.

Hierbij dient wel te worden opgemerkt dat in Athene - waar "*iedereen leefde zoals het hem beliefd*" (*dixit* Platoon) - deze "institutionalisering" niét het formele peil bereikte van het dirigistische Sparta. Daar vormde de pederastie een onderdeel van de verplichte zgn. ἀγωγή (*agogè*), i.e. een militaristisch, semi-ritueel opvoedingsprogramma, dat iedere jonge Spartaan moest doorlopen, wou hij later deel kunnen uitmaken van het korps van de "*Homoioi*".

Tenslotte moeten we ons, bij de hierna volgende bespreking van die "regels", vanzelfsprekend konstant bewust zijn van de onvermijdelijke "*kloof tussen werkelijkheid en konventie*" (Dover).

Vooreerst, zoals geïmpliceerd door de Griekse terminologie, was deze homoërotiek (nogmaals: in haar "*legitieme*" vorm) gelimiteerd tot relaties tussen, enerzijds, volwassen mannen - meestal jonge volwassenen - en, anderzijds, "*knapen*" of adolescenten. De maatschappelijke terminologie liegt er niet om: de "*geliefde*" (ἐρώμενος) wordt - in proza vaak, in poëzie bijna altijd - «παῖς» (*pais*) genoemd, een woord dat ook gebruikt werd in onze betekenis van "*kind*", "*zoon*", ook "*slaaf*"¹¹. Dit gegeven had twee belangrijke gevolgen:

- 1) de Griekse homoërotiek betrof normalerwijze een in de tijd omschreven en voorbijgaande fase in de mannelijke levenscyclus;

¹⁰ Over het belang van het "*seksuele skript*" zie in het algemeen, J.H.Gagnon & W.Simon, *Sexual Conduct. The social sources of human sexuality* (1973).

¹¹ Ook een afgeleide vorm werd gebruikt, nl. παιδικά: dit was in feite het onzijdig meervoud van παιδικός, maar het werd gebruikt als een mannelijk enkelvoud.

- 2) ze was gebaseerd op een principiële ongelijkheid of ongelijkwaardigheid tussen de partners.

De leeftijdsomgrenzing gold bovenal voor de jongere partner in de relatie, d.w.z. de "geliefde". Steeds weer wordt in antieke verwijzingen naar de pederastie beklemtoond dat de *pais* de "passende" leeftijd moet hebben. Helaas, zegt geen van onze getuigen precies wát die leeftijd was. Uit het bronnenmateriaal vormt zich wel een globaal beeld, nl. van een leeftijdsperiode tussen, *grosso modo*, 12 jaar en 17 à 18 jaar.

Het belang van de leeftijd, met name voor de seksuele motivatie van de minnaar (ἐραστής), vormt het thema van een epigram van Stratoon (*A.P.*, XII, nr. 4):

*"De leeftijd van twaalf geeft me vreugde, maar
veel verlokkelender is me de dertienjarige.
Wie tweemaal zeven jaren telt, heeft de zoetere liefdesbloei,
maar wie aan driemaal vijf begint, is verrukkelijker.
Zestien, dan, is der goden leeftijd, maar met zeventien
zoek ik ze niet langer: zij behoren Zeus toe.
Wie 'n nog oudere begeert, die is 't niet meer om 't spel
te doen, maar zoekt al een repliek".*

De leeftijdsgrens naar boven, voor de *pais*, stelde nog het minst problemen, want ze was a.h.w. fysiologisch gegeven: het schieten van de baard en van de lichaamsbeharing betekende onherroepelijk het einde van het *pais*-zijn, én van de erotische en seksuele aantrekkelijkheid van de adolescent. De vele pederotische epigrammen, in de *Anthologia* XII, die dit fysiologisch fenomeen als thema hebben, wijzen erop dat die opkomende baard (πώγων) en beharing (τρίχες) een ware obsessie konden vormen voor de "knapen", en dus ook een konstante bron van chantage vanwege hun minnaars, voor het bekomen van seksuele "gunsten". Vgl. bv. de slotversen van nr. 186 (Stratoon):

*"Komen zál je baard, het laatste maar ook het grootste onheil,
en dan zal je wéten wat het is, zónder vrienden te zijn!"*

Toch zijn er enkele voorbeelden bekend, in de literatuur, van relaties die deze grens van de volwassenwording, bij de *pais*, overleefd hebben. Zo het

koppel Pausanias (de minnaar) en Agathoon, de tragicus (de *pais*): reeds in Platoons Protagoras (dramatische datum: ca 335) komt de "tiener" Agathoon ter sprake als het "*lief*" van Pausanias. In het Symposium, d.w.z. een twintig jaar later (dramatische datum: 416, Agathoon heeft zojuist zijn eerste overwinning behaald), zijn ze nog altijd "samen", en wanneer Agathoon, een kleine tien jaar later, ca 408/7, naar Makedonië migreerde, is Pausanias hem klaarblijkelijk gevolgd¹².

De grens naarboven, voor de *pais*, was dus vrij probleemloos: vanuit het oogpunt van de minnaar was zij in feite een kwestie van persoonlijke smaak. Daartegenover lag die naar onderen, d.w.z. de minimumleeftijd, veel delikater. Alles wijst erop dat het liefhebben van een te jonge *pais* in veel sterkere mate aanleiding gaf tot sociale afkeuring, dan het liefhebben van een "te oude" *pais*. Vergelijk nogmaals Stratoon hieromtrent, in twee epigrammen. Vooreerst nr. 205:

*"Het zoontje van de buur, nog gans teer, provoceert mij geen klein beetje;
als iemand die van wanten weet, lacht hij me toe: hij wil wel.
Maar hij is niet ouder dan twaalf jaar. Nog onbewaakt zijn
de druiven. Maar eens ze rijp zijn, dan komen er wachten en hekkens".*

Nog duidelijker is nr. 228:

*"Dat een onvoldragen knaap, in z'n verstandloze leeftijd, zondigt,
brengt wie hem als vriend verleid heeft, nog de grootste blaam.
Dat iemand voor liefdesknaap speelt, als zijn jeugd al vervlogen is,
is dan weer tweemaal zo schandelijk voor wie zich daartoe leent.
Maar er is een tijd waarin 't voor geen van beiden onbetamelijk is,
voor d'een niet meer, voor d'and're nog niet: zo nu ik en jij".*

---

¹² Volgens Ploutarchos, Erotikos, 770C, had Euripides in Makedonië, op 72-jarige leeftijd, een relatie met dezelfde, toen 40-jarige Agathoon. Een ander, illustere voorbeeld, in de klassieke periode, is het koppel Parmenides en Zenon: op het ogenblik dat zij in Platoons Parmenides "optreden", is Parmenides 65 jaar oud en Zenon, die uitdrukkelijk zijn *paidiká* wordt genoemd, is er 40 (zie Parm 127B).

In Athene bestond er zelfs een wetgeving (toegeschreven aan Soloon, maar vermoedelijk jonger) die jongens moest beschermen tegen de seksuele attenties van ongewenste vrijers. De samenvatting ervan (allicht met enkele tendentieuze verdraaiingen), bij Aischines (§§ 9-11), leert ons dat de bepalingen ervan zich richtten tot: onderwijzers, gymnastiekleraars en -trainers en tot choregen. Ze stipuleerden

- het uur waarop de scholen mochten opengaan (niet vóór zonsopgang) en moesten sluiten (vóór zonsondergang);
- wélke jongelui deze plaatsen mochten frekwenteren; hun leeftijd; de autoriteit die op de uitvoering van het reglement moest toekijken;
- de organisatie van het "*Muzenfeest*", op school, en het "*Hermesfeest*", in de palaistra;
- de deelname aan kooropvoeringen: de choreeg moest ouder dan 40 jaar zijn, enz.

Er waren ook strafbepalingen tegen vaders of voogden die een zoon of kind tegen geld prostitueerden (ibid., § 13).

Algemeen, lijkt in Athene zowel als in de rest van Griekenland dezelfde minimum leeftijdsgrens te hebben gegolden, nl. 12 jaar. Zo werden ook in Sparta de knapen, in het kader van de *agogè*, op 12-jarige leeftijd toevertrouwd aan hun minnaars. Hierbij is opgemerkt dat voor de oude Grieken deze leeftijd allicht minder "kinderlijk" was dan voor ons: men denke bv. ook aan het feit dat meisjes konden uitgehuwelijkt worden zodra ze de puberteit hadden bereikt, d.w.z. eventueel op 12- à 13-jarige leeftijd, vaker op 14- à 15-jarige leeftijd. Of dit laatste een deugdelijk argument is, nochtans, kan betwijfeld worden. Er gingen wel degelijk stemmen op tegen die vroege leeftijd voor meisjes: zoals Aristoteles opmerkt (*Politica*, 1335a17), was het aantal "kindvrouwen" die hun eerste kraambed niet overleefden, erg groot (in Sparta, waar de situatie van de vrouw gunstiger was dan in Athene, was 18 jaar de normale leeftijd voor meisjes om te huwen).

Wat de leeftijd, daartegenover, van de *minnaar* betreft, vinden we in de moderne literatuur daaromtrent geargumenteed dat de Griekse mannen gewoonlijk slechts de eerste jaren van hun volwassenheid, tot aan hun huwelijk, pederastische relaties zochten. Dat moge dan al, als algemene regel, het geval zijn geweest, er waren daarop toch heel wat bekende "uitzonderingen": zo onze redenaar, Aischines, natuurlijk, maar ook een gelauwerd burger-poëet als Sophokles. Behalve "heteroseksueel" (hij had een relatie met meer dan één vrouw, cf. de *Vita*), was Sophokles tot op hoge ouderdom ook een "*minnaar van mooie*

*knapen*¹³. De Italiaanse historica Eva Cantarella, Bisexuality in the Ancient World (1992), p. 24, konkludeert daarom dat er, voor de minnaar, in werkelijkheid slechts één onoverkomelijke grens was, nl. die naar beneden, de overgang van adolescentie naar volwassenheid. T.a.v. de eraan voorafgaande "karrière" als *pais*, vergde de rol van pederast onvermijdelijk enkele aanpassingsjaren, *grosso modo* tussen de leeftijd van 18 en van 25 jaar. Tijdens deze "moeilijke jaren" werd de jongeman aangeduid als νεανίσκος, en we mogen veronderstellen dat de hoger vermelde, wettelijke maatregelen ter bescherming van de jonge knapen bovenal tegen deze, nog labiele νεανίσκοι gericht waren.

De regels van de Griekse seksuele ethiek kunnen op het vlak van de leeftijd als volgt worden samengevat:

- tussen 12 en 17 à 18 jaar speelde de adolescent de rol van *pais*, in een relatie met een volwassen minnaar;
- eens de meerderjarigheid bereikt (op 18 jaar, als efeeb) én de "moeilijke jaren" gepasseerd, d.w.z. vanaf 25 jaar ongeveer, nam hij een actieve seksuele rol op, eerst (tot aan zijn huwelijk) met *paides*, nadien (ca 30 jaar) met *paides* én vrouwen.

Een wederkerige en gelijkwaardige, homoërotische relatie tussen partners die tot dezelfde leeftijdscategorie behoorden - zoals dat in de moderne homoseksualiteit een koerante gang van zaken is -, werd in de Griekse oudheid juist als "abnormaal" ervaren (wat natuurlijk niét betekent dat ze niet voorkwam, in werkelijkheid). Bijzonder revelerend, in dit opzicht, is de beroemde mythe van Aristophanes, in Platoons Symposium.

Zoals bekend, zijn volgens dit, op het eerste gezicht, wat groteske verhaal de huidige mensen in feite "*helften*" van oorspronkelijke dubbelwezens die geslachtelijk niet in twee, maar in drie categorieën uiteenvielen: man/man, vrouw/vrouw en man/vrouw. Ter beteugeling, nochtans, van hun hoogmoed zijn ze eertijds door de goden in twee helften gekliefd. Eros, of de liefde, sedertdien, beoogt daarom geen louter seksuele gratifikatie maar een "*herstel*" van die verloren eenheid of "*heelheid*".

---

¹³ Onder de pederotische anekdotes die over Sophokles bewaard zijn bij Athenaios (Deipnosophistae, 603C-E), is er het verhaal dat hij zich, op 65-jarige leeftijd (!), na een vrijpartij buiten de stadsmuren door de *pais* in kwestie zijn mantel zou hebben laten pikken. Vgl. daarmee het gesprek dat Kephalos had met (de nu oude) Sophokles, over het einde van diens "seksleven", volgens Platoon, Politeia, 329B-C.

Dit "sprookje" beoogt vooral een verklaring te geven voor de aanwijsbare verschillen tussen de mensen in seksuele voorkeur: nl. (in moderne terminologie)

- "hetero": man voor vrouw, vrouw voor man;
- "homo": vrouw voor vrouw;
- "homo": man voor man.

Wat de laatstgenoemde betreft, de mannelijke homoërotiek, hier had logischerwijze moeten gekonkludeerd worden tot (gelijkwaardige en wederkerige, eventueel levenslange) relaties tussen mannelijke leeftijdgenoten (beide "*helften*", immers, van het man-man "*geheel*" waren per definitie even oud). De komediedichter, echter, leidt er de - ongelijktijdige - pederastie uit af, die, naargelang van de leeftijd, een totaal verschillende, zelfs tegengestelde vorm aanneemt, cf. *Symposium*, 191E-192B:

*"Maar allen die een stuk zijn van een mannelijk geheel, zoeken het mannelijke op, en zolang ze nog *pais* zijn..., zijn ze mannen genegen (φιλεῖν) en vinden ze het prettig, met mannen samen te liggen en hen te omhelzen... Zodra ze evenwel de mannenleeftijd bereikt hebben, gaan ze de knapenliefde bedrijven... Alwie dan tot die klasse behoort, wordt in elk geval een knapenminnaar (παιδεραστής) en pederastenvriend (φιλεραστής)" -*

maar, zo moet aan de laatste zin toegevoegd worden, dan wel in verschillende periodes van zijn leven!

Bovendien (en dat verklaart tevens dit principiële leeftijdsverschil in de Griekse homoërotiek) was de overgang, voor een Atheense jongeling, van de "sekserol" van *pais* naar die van pederast géén overgang tussen twee vormen van seksueel gedrag, die in elkaars verlengde lagen, wel integendeel. Van de ex-adolescent werd verwacht dat hij een complete omslag realiseerde tussen wat in de oudheid gold als dé twee, absoluut fundamentele tegenstellingen in seksueel gedrag. Die dichotomie betrof niet, zoals bij ons, de tegenstelling tussen "homo-" en "heteroseksueel" gedrag, maar die tussen de "aktieve" en de "passieve" rol in een seksuele relatie.

Het feit dat de Griekse homoërotiek in haar "*legitieme*" gedaante de vorm aannam van pederastie - d.w.z. een relatie was tussen een volwassen man en een knaap - moet precies begrepen worden vanuit deze polaire tegenstelling: de pederast, of minnaar, was per definitie de "aktieve" partner, de *pais* ("het woord zegt het zelf", a.h.w.) per definitie de "passieve". Denken we ook aan

de alternatieve uitdrukking voor *pais*: de passiefvorm ἐρώμενος, "geliefde", zonder de implicatie, zoals bij ons, van enige wederkerigheid. Van de pederast werd gezegd: ἐρᾶι, "hij bemint"; van de *pais*: ἐρᾶται, "hij wordt bemind".

Dat was zelfs zodanig "ingebakken" in de institutie dat die rolverdeling - actief/passief - óók speelde wanneer het, zoals wel degelijk voorkwam, om een verhouding ging tussen jongelui van ongeveer dezelfde leeftijd (cf. wat hoger gezegd is over de "moeilijke jaren" of "schemerzone"). In dat geval gold één van beiden steevast als de passieve partner, die de rol van *pais* speelde. Een voorbeeld hiervan vinden we in Platoons *Euthydemus*, 273A: Ktesippos is, net zoals zijn *paidiká*, een νεανίσκος¹⁴. Anderzijds kon eenzelfde jongeman, in de overgangsjaren, "alterneren" tussen een actieve en een passieve rol, maar dan wel t.o.v. verschillende partners. Een bekend voorbeeld hiervan is de mooie Kritoboulos, in Xenophoons *Symposium* (8.2): hij was onlangs gehuwd (cf. § 2.3), was de *pais* van vele oudere mannen én de minnaar van de jongere Kleinias,... allemaal tegelijkertijd.

3. Om ten volle de betekenis en implicaties te begrijpen van die oppositie "actief"- "passief" voor wat de Atheense "seksuele protokols" zijn genoemd¹⁵, moet ze gesitueerd worden in het algemene, socio-seksuele systeem waarop deze samenleving gebaseerd was. Uiteraard moet ik ook daaromtrent, in het kader van deze lezing, zeer summier zijn. Ik beperk me daarom tot drie punten.

-- De Atheense, democratische polis was fundamenteel en in alle opzichten een mannenstaat. Zoals Thoukudides het laat formuleren (7.77.7): "mannen maken een polis" (ἄνδρες γὰρ πόλις). Alle politieke en sociale macht was m.a.w. het monopolie van het korps van volwassen, mannelijke burgers (de κοινωμία τῶν πολιτῶν, οἱ Ἀθηναῖοι). Alle andere bevolkingscategorieën - (burger)vrouwen, (burger)kinderen, vreemdelingen en slaven (mannen, vrouwen en kinderen) - bevonden zich daartegenover in een situatie van ondergeschiktheid en zelfs rechteloosheid (de ene natuurlijk al meer dan de andere). Bovendien waren ze (de vreemdelingen uitgezonderd), als leden van huishoudens (οἰκία), ook nog eens onderworpen aan het patriarchale gezag van dezelfde burgers, in hun hoedanigheid van "huisheer" (οἰκοδεσπότης).

¹⁴ Ook de "courting scenes" op de Attische vazen beelden regelmatig jongeren af die ongeveer dezelfde leeftijd lijken te bezitten.

¹⁵ De uitdrukking is van Halperin.

-- Het dagelijkse leven in Athene - althans op het niveau van het dominante, androcentrische *discours* - was gekenmerkt door de scherpe afbakening en markering van de publieke of openbare ruimte als een strikt mannelijk territorium (de straat, de agora, de publieke vergaderruimtes, de stoa's, enz.). De enige vrouwen die daarin optraden, waren in principe prostituees ("*publieke vrouwen*"), of vrouwen waarvan aangenomen kon worden, dat ze seksueel beschikbaar waren. De eer van de burgervrouw, daarom, of beter: de eer van haar "*heer*" (κύριος), vereiste dat zij binnenshuis bleef; en binnen, zelfs nog eens in de speciale, tegen mannelijke bezoekers afgeschermd ruimte van het "*vrouwenvertrek*" (γυναικεία, γυναικῶν).

-- Terwijl t.a.v. de vijandige buitenwereld het voortbestaan van de polis afhing van het samenhorigheidsgevoel tussen de burgers-krijgers ("*hoplieten*"), bestond in de polis, op het publieke forum, een scherpe onderlinge wedstrijd tussen de burgers-huisheren - althans de prominenten en de politiek ambitieuze jongeren. Deze wedstrijd verliep volgens de "*zero-som calculus*", d.w.z. winnaars wonnen altijd ten koste van verliezers. Dat leidde tot een klimaat van permanente krachtmeting, waarbij de zenuwen regelmatig erg op de proef werden gesteld en het risico van geweld en agressie altijd reëel was. Daarom de strenge regels, in de opvoeding zowel als in het strafrecht, ter vrijwaring van de lichamelijke integriteit der burgers. *Onaanraakbaarheid* gold, vandaar, zowat als hét statussymbool van de burger - in onderscheid met slaven, vreemdelingen en vrouwen (niet toevallig onderscheidt de Griekse mythologie zich van andere door het enorm groot aantal verkrachtingsscènes). Alleen al het feit, je hand op te leggen op de schouder van een (mede)burger, kon ervaren worden als een regelrechte aanslag op diens eer en status (d.w.z. als ὕβρις).

Welnu, ook het skript van de seksuele activiteiten was vanuit dergelijke principes opgesteld. Seksueel gedrag, anders gezegd, gold als een vorm van "*zero-som*" wedstrijd, van meedogenloze confrontatie tussen winnaars en verliezers. *Seks* was fundamenteel een middel voor mannen om, binnen die competitieve sociale kontekst, hun maatschappelijke identiteit en positie te (be)vestigen.

De maatschappelijke betekenis, daarom, van seksueel gedrag stelde zich (nogmaals: op het niveau van het dominante *discours*) in termen van *overheersing/onderwerping*. Elke geslachtsdaad impliceerde en reproduceerde een hiërarchische verhouding tussen een "*meerdere*" en een "*mindere*". De concrete expressie ervan was bovendien gekenmerkt door een opvallend

"phallicisme"¹⁶. Zoals D.M.Halperin het formuleert, in een bijdrage in zijn *One Hundred Years of Homosexuality* (1990), p. 102 (mijn vertaling):

"Seks was phallische aktie, althans in de ogen van Atheense mannen: seks draaide rond wie de phallus bezat, werd gedefinieerd door wat gedaan werd met de phallus, en werd gepolariseerd door de verdeling van phallich genot. Seksuele geneugtes die geen phalliche geneugtes waren, telden niet mee in de artikulatie van seksuele rollen of seksuele categorieën: strelingen en andere gebaren die niet pasten in het penetratiemodel, kwamen niet aan bod in de evaluatie of klassifikatie van seksueel gedrag" (m.o.).

Inderdaad, "penetratiemodel": in de heersende ideologie was seks een kwestie van, ofwel, "penetren" (περαίνειν), ofwel "gepenetreerd-worden" (περαίνεσθαι) - vaginaal, anaal of oraal.

Geslachtelijk verkeer, hoewel in het Grieks vaak (preuts) συνουσία genoemd, werd, vandaar, niet beschouwd als geslachtsgemeenschap in de echte zin van het woord - d.w.z. als een "kollektieve" handeling waar twee personen gezamenlijk bij betrokken waren, op basis van wederkerigheid -, maar integendeel als een aktie die door één persoon werd verricht (ποιεῖν), en door de andere werd ondergaan (πάσχειν). Seks werkte bijgevolg

- a) polariserend, d.w.z. wees de participanten toe aan twee verschillende, radikaal tegengestelde categorieën - "penetreerder" versus "gepenetreerde";
- b) hiërarchisch: de binnendringende werd gekonstrueerd als de seksueel "aktieve" partner; zijn binnendringen in andermans lichaam drukte seksuele "aktiviteit" uit. De binnengedrongene gold daartegenover als de "passieve" partner; zijn/haar binnengedrongen-worden was een manifestatie van "passiviteit".
- c) Seks werd tevens gethematiseerd als dominantie: d.w.z. de relatie tussen de "aktieve" en de "passieve" partner werd vereenzelvigd met de soort

---

¹⁶ Cf. wat het agressieve "phallokratie" is genoemd van de Atheense kultuur in het algemeen. Denken we bv. aan de ithyphalliche Hermen die, behalve op kruispunten en voor publieke gebouwen, voor omzeggens elke huisdeur waren geplaatst: palen met bovenop een ruw geskulpteerde mannenhoofd-met-baard, en op de schacht een phallos in erektie. De massale desakratie ("kastratie") ervan in 415, vlak voor het vertrek van de Sicilische expeditie, werd ervaren als een aanslag tegen het wezen zelf van de Atheense democratie. Zie hierover vooral Eva C.Keuls, *The Reign of the Phallus* (1993²), die de these ontwikkelt dat het om een rebelse daad ging van... de Atheense vrouwen, gericht zowel tegen de heersende phallokratie als tegen de agressieve oorlogspolitiek (cf. de wreedaardige uitroeiing van Melos, in 416; ook Euripides' *Trojaanse Vrouwen*, van 415).

van relatie die van kracht was tussen een maatschappelijke "meerdere" en een maatschappelijke "mindere".

De som, tenslotte, van al deze kongruente functies, respectievelijk van

- penetratie, activiteit en dominantie,
- gepenetreerd-worden, passiviteit en onderwerping,

werd gekonstrueerd als "*mannelijkheid*" en "*vrouwelijkheid*". Dit Griekse gendersysteem wees aan mannen en vrouwen niet enkel een verschillende maatschappelijke rol en status toe, maar ook verschillende seksuele verlangens. Tevens bracht het mee dat verschillen in seksuele voorkeur niet gekoppeld werden aan verschillen in seksuele "identiteit", maar aan graden van "mannelijkheid" of "vrouwelijkheid". Het onderscheid tussen "normaal" en "deviant" gedrag herleidde zich daarom tot een kwestie van het zich al dan niet conformeren aan de konventioneel gedefinieerde genderrollen. Anders gezegd, een "*man*" speelde per definitie de actieve rol, onafhankelijk van de sekse van zijn partner; vrouw, knaap en slaaf speelden per definitie de passieve rol.

In de Atheense "mannenstaat", die ideologisch in belangrijke mate gebaseerd was op de verheerlijking van de "mannelijkheid", stond de vrouw model voor de passieve rol, in de socio-seksuele relatie. Wel werd haar althans een erotische wederkerigheid "ge Gund": d.w.z. men (de man) legde er zich bij neer dat vrouwen in staat waren om, tegelijkertijd en met betrekking tot dezelfde persoon, seksueel plezier te geven én te ervaren; meer nog - maar dan zitten we al vlug in de Griekse misogynie -, dat de vrouwelijke seksuele lust veel intenser en groter kon zijn dan die van de man¹⁷. Maar deze erotische "*respons*" - in het Grieks: ἀντερᾶν en ἀντέρως, "*wederliefde*" -, vanwege de vrouw, deed geen afbreuk aan de fundamentele asymmetrie van de relatie, wel integendeel. De vaststelling, dat vrouwen seksueel plezier beleefden aan hun "passieve" rol, rechtvaardigde juist, in de ogen van de mannen, hun sociaal en seksueel ondergeschikte positie,

"want hun genieten van de passieve rol betekende voor Griekse mannen dat vrouwen van nature dusdanig gekonstitueerd zijn dat zij in feite verlangen, de oorlog tussen de seksen te verliezen",

---

¹⁷ Voor mannen was dat op een dubbele manier bedreigend: 1) het vervullen van zijn "echtelijke plicht" ging voor de man gepaard met verlies aan levenskracht (sperma = levensvocht), wat vooral 's zomers gevaarlijk was; 2) wegens de vereenzelviging, in het patriarchaal discours, van vrouwelijke seksualiteit en voortplantingsvermogen, bracht de seksuele "honger" van de vrouw het risico met zich van onwettig vaderschap bij de kinderen die ze ter wereld bracht.

zoals Halperin het formuleert¹⁸.

Dat een *man*, daarentegen, plezier kon vinden in dergelijke passieve rol - d.w.z. in het zich laten penetreren -, was in dit socio-seksueel systeem maatschappelijk "ondenkbaar". Juister: het gold als de deviantie bij uitstek, want vormde een regelrechte inbreuk op het gendersysteem¹⁹. Een burger die zich daar toch toe leende - of, van wie dat, in de politieke strijd, beweerd werd -, verzaakte aan zijn mannelijkheid, "*maakte zichzelf tot een vrouw*" (θηλύνεσθαι). Illustratief hiervoor is bv. de openingsscène in Aristophanes' *Kikkers*, 52v.: Dionusos, ondervraagd door Herakles, bekent dat hij verliefd is: niet op een vrouw, niet op een *pais*, maar op een man; blijkt dat het nog wel om de politieke Kleisthenes ("*zoon van Siburtios*") gaat, die door Aristophanes in tal van stukken gehekeld wordt om zijn "*verwijfdheid*". In de Oude Komedie vinden we een rits van typisch obscene scheldwoorden, in de geest van het hedendaagse "*fuck you*". De meest "populaire" waren:

-- καταπύγων (πυγή betekent zoveel als "*achterste*", d.w.z. "*kont*"; het woord werd ook gebruikt om te verwijzen naar het ook bij ons nog bekende, obscene gebaar van de omhoog uitgestrekte middenvinger);

-- εὐρυπρῶκτος (en varianten), letterlijk "*met wijde aars*" (cf. ὁ πρῶκτός).

Belangrijk zijn vooral de onmiddellijk politieke implicaties: wie aan zijn "mannelijkheid" verzaakte, verzaakte *ipso facto* aan zijn politieke en militaire waardigheid en bekwaamheid; in plaats van het ideaaltype van de "*hopliet*", was het "schandtype" van de κίναϊδος op hem toepasselijk. Wanneer in Aristophanes' *Wolven*, in de strijdrede tussen de "*Rechte Logos*" en de "*Kromme Logos*", v. 1083v., wordt vastgesteld dat alle Atheners, zonder uitzondering, εὐρυπρῶκτοι zijn²⁰ en de "*Rechte Logos*" zich hierop gewonnen geeft, wou de dichter daarmee ongetwijfeld de boodschap kwijt dat de Atheners het verlies van hun politieke hegemonie en macht over de andere Grieken (cf. de datum van het stuk) te danken hadden aan de abdikatie van hun "mannelijkheid".

¹⁸ Halperin, *Why is Diotima a Woman?* (1990), p. 271.

¹⁹ Het is typisch voor de Griekse cultuur dat het "ondenkbare" toch regelmatig "gedacht" werd, bv. in mythe en tragedie: zie in dit geval de figuur van Herakles, de stralende held, die tegelijk ook de rol van slaaf, vrouw en waanzinnige speelt.

²⁰ In de vertaling van M.D'Hane-Scheltema (1971), p. 150v., wordt dit preuts, maar ook totaal pointeloos, vertaald met "*immoreel*".

Met dat alles wil niet gezegd zijn dat volwassen "passieve" partners, in gelijkslachtige relaties, gerechtelijk vervolgd werden; wél dat er een maatschappelijke sanktionering speelde. Revelerend in dit opzicht is de wet die in Athene van kracht was i.v.m. mannelijke prostitutie. Mannelijke burgers die zich geprostitueerd hadden, d.w.z. zich tegen geld seksueel hadden laten gebruiken (sc. door mannen) - hetzij met steeds wisselende klanten (zgn. πορνεία), hetzij als een soort van vaste "bijzit" (ἐταίρησις) -, riskeerden volgens deze wet weliswaar de doodstraf, maar uitsluitend als ze sedertdien nog politieke of civiele daden hadden gesteld. Zoals Aischines, *Tegen Timarchos*, §§ 19-20, de wet samenvat:

"Als een Athener zich prostitueert, is het hem verboden één der negen archonten te worden..., of een priesterambt waar te nemen, of als openbaar pleitbezorger te fungeren, of gelijk welke magistratuur uit te oefenen...; evenmin mag hij fungeren als heraut of gezant..., of ooit zijn standpunt vertolken, het weze in de raad of in de volksvergadering... Een overtreding van deze bepalingen, brengt een aanklacht mee wegens prostitutie, waarop de hoogste straf staat".

De Athener, dus, die zich prostitueerde, verloor zijn politieke rechten. Maar in de praktijk gold deze bepaling slechts voor een betrekkelijk kleine groep van vooraanstaanden die inderdaad een leidinggevende rol speelden of ambieerden - en zelfs dan nog niet automatisch, maar enkel na aanklacht vanwege een politiek tegenstander (cf. Timarchos). De burger, daarentegen, die vrijwillig afzag van alle politiek engagement, kon zich - althans vanuit juridisch oogpunt, straffeloos openlijk prostitueren. Voor metoiken of vreemdelingen gold, a fortiori, hetzelfde. Net zoals vrouwelijke prostituees (πόρναι), weliswaar, waren ook mannelijke (πόρνοι) onderworpen aan een aantal administratieve en fiskale bepalingen: ze werden geregistreerd en dienden eveneens de πορνικὸν τέλος, of " hoerenbelasting", te betalen (geïnd door een bijzondere categorie van belastingssinners: de πορνοτελώναι) - maar dat impliceerde natuurlijk dat het om een juridisch toegestane, economische activiteit ging.

Samenvattend mogen we dus zeggen dat in het Atheense socio-seksuele systeem alle geslachtelijke relaties noodzakelijk hiërarchisch waren. "Aktieve" en "passieve" seksuele rollen stemden overeen met "mannelijke" en "vrouwelijke" genderrollen, die gebaseerd waren op, respectievelijk, sociale superioriteit en sociale inferioriteit. Vanhieruit was seks tussen leden van de heersende groep onderling -d.w.z. tussen volwassen, mannelijke burgers - principieel uitgesloten.

Een Atheens burger kon slechts sociaal aanvaarde seksuele betrekkingen hebben met iemand in een ondergeschikte status, nl. vrouwen, minderjarigen, vreemdelingen en slaven. De feitelijke *seksue* van het voorwerp van zijn seksuele activiteit was hierbij van geen belang - zolang de burger maar de "aktieve" rol speelde, d.w.z. penetreerde, en niét: gepenetreerd werd.

4. Laten we terugkeren naar de homoërotiek. Overeenkomstig de algemene "seksuele protokols", was zij in haar "*legitieme*" vorm²¹ beperkt tot relaties tussen volwassen burgers en "*knapen*". Elk mannelijk koppel, anders gezegd, werd geacht te bestaan uit een partner die maatschappelijk superieur, en een partner die maatschappelijk inferieur was.

Dat hiërarchische principe gold evenzo voor de seksuele handelingen die dergelijk koppel stelde. Anders gezegd, de afwezigheid van maatschappelijke wederkerigheid in de relatie werd weerspiegeld door de afwezigheid van seksuele wederkerigheid. De dominante partner, de *erast*, genoot dus seksuele voorrang: hij alleen mocht seksueel initiatief nemen; hij alleen mocht eventueel penetreren, en hij alleen... mocht seksueel genot kennen. De verregaande analogie, inderdaad, op het vlak van het hiërarchisch principe, tussen de man-vrouwrelatie en de pederastische relatie moet op één essentieel punt genuanceerd worden: *ἀντίρως*, "*wedertiefde*" - bij de vrouw als normaal, eventueel zelfs als gewenst bevonden - werd vanwege de *pais* als onbestaande of in alle geval ongepast beschouwd. Zoals Xenophoon het formuleert in zijn *Symposium* (8.21-22):

"(in de knapenliefde) heeft de knaap geen gemeenschap met de man zoals een vrouw, nl. door plezier te scheppen in het vrijen; integendeel, hij bekijkt doodnuchter de andere die dronken is van seksueel verlangen. Het is vandaar ook niet verwonderlijk dat het de knaap zelfs overkomt, geringschattend op de erast neer te kijken".

En ook in het late *Amores* (*Ἔρωτες*), van Ps-Loukianos, gewijd aan een vergelijking tussen de pederastie en de heteroseksuele liefde, wordt ten gunste van de laatste opgemerkt, § 27:

---

²¹ "*legitiem*", als vertaling voor *δίκαιος*, mag hier niet verward worden met "*legaal*", of wettelijk. Het (publiekelijk) overtreden van de fatsoenlijkheidsnormen leidde meestal hoogstens tot een vorm van sociale afkeuring.

"(in tegenstelling tot seksueel verkeer tussen man en vrouw, waar er een perfecte wederkerigheid is in het genieten), is dat bij de knapen niet het geval - alleen een gek zou het tegendeel beweren. Neen, de actieve partner... gaat ervan door na, zijns inziens, een uitgelezen genot te hebben bekomen; de andere, die geweld werd aangedaan, blijft achter, aanvankelijk met de pijn en de tranen. Weliswaar neemt die pijn nadien mettertijd wat af..., maar van lust (ἡδονή) is er hoegenaamd geen sprake".

De knaap, daarentegen, die wél, publiekelijk, blijk gaf van lichamelijke opwinding en lustbeleving, riskeerde gebrandmerkt te worden als "pornos". Ook hier is de gehanteerde terminologie nogmaals verhelderend:

- voor de actieve partner worden woorden gebruikt als: ἐράν, ἔρωσ, ἐραστής;
- voor de passieve partner, de *pais*, gelden: φιλεῖν, φιλία, ὑπουργεῖν ("dienstig zijn"), e.a., nooit: ἔρωσ/ἐράν.

Bijzonder illustratief is ook de wijze waarop het contact of de omgang tussen man en knaap - doorgaans, dan toch - wordt weergegeven op de vaasschilderingen. Dover, in zijn *Greek Homosexuality*, p. 96, geeft hierbij het volgende commentaar:

"De penis van de erast is soms in erectie nog vóórdat enig lichamenlijk contact is tot stand gekomen, maar die van de eromenos blijft passief zélf in omstandigheden waarin men van de penis van eender welke gezonde adolescent zou verwachten dat hij willens-nillens reageert".

Met de laatste opmerking alludeert Dover op de karakteristieke configuratie, op deze vaasschilderingen, voor pederastische hofmakerij, nl. de "up and down position": de ene hand van de erast raakt het gelaat van de knaap, terwijl de andere in de richting gaat van diens genitaliën, of deze zelfs beroert²².

Deze pederastische gedragscode stelde zich ook in hoofde van de verwachtingen van de erast: hij had klaarblijkelijk geen behoefte aan een erotische respons²³ - wat vandaag, vanuit psychologische hoek, geïnterpreteerd wordt als een uiting van seksuele "immatuuriteit". Hoedanook, een gedeeltelijke verklaring

---

²² In verbinding met enkele literaire testimonia, nochtans, zou dit laatste er kunnen op wijzen dat, in het geval van anale kopulatie, een erast zijn *pais* eventueel masturbeerde. Zo, aarzelend, Dover, o.c., in een *addendum*, p. 204; J.R. Ungaretti, daarentegen, in zijn kritische bespreking van Dovers boek (1982), p. 5, heeft hieromtrent weinig of geen twijfels. De citaten uit Xenophoon en, vooral, Ps-Loukianos zijn daarmee alleszins in tegenspraak.

²³ Cf. het slot van het op p.51 geciteerde epigram van Stratoon, nr. 4.

voor deze stelregel (de praktijk, nogmaals, zal daar niet altijd aan beantwoord hebben) moet gezocht worden in een wezenstrek van de "Griekse liefde", die haar onderscheidde van de Romeinse vorm: zij betrof nl. per definitie vrije adolescenten, geen slaven. Dat gaf aan de "passieve" partner, in de Griekse pederastische relatie, een nogal dubbelzinnig statuut: als onvolwassene, was hij statutair de mindere van de erast (en moest dat ook zijn), maar tegelijkertijd was hij wel degelijk een burger *in spe*. Daarom, wou de *pais* later ten volle de politieke rol kunnen spelen waartoe zijn (meestal begoede) afkomst hem voorbestemde, dan diende hij zich ook in zijn adolescentie verre te houden van elke verdenking van prostitutie (zoals Timarchos tot zijn scha en schande onderzond). Hij kon het zich derhalve niet permitteren blijk te geven van enige gretigheid om in seksuele relaties de "passieve" rol te spelen.

Voor de *pais*, "*achternagezeten*" en "*gejaagd*" door een vrijer (διώκειν, θηρεύειν: in de Griekse kultuur was er een nauwe samenhang tussen erotiek en de jacht), gold daarom als gedragsregel, dat hij moest "*vluchten*" (φεύγειν). D.w.z. hij moest de *avances* afweren en mocht zich in geen geval te vlug of te gemakkelijk laten "*veroveren*" - wat uiteraard ook voor de "*jager*" interessant was: het verhoogde de waarde van de "*prooi*", en dus, bij succes, zijn eigen gevoel van eigenwaarde. Bovendien moest de *pais* in zijn houding en gedrag alle uitdagendheid vermijden; hij diende integendeel, als een Victoriaanse freule, ingetogen en gereserveerd te zijn, de blik steeds naar de grond gericht.

Een gelijkaardige terughoudendheid en *pudeur* werd van de *eromenos* ook binnen de pederastische relatie verwacht. Dat de erast uiting gaf aan zijn seksuele verlangens en aandrang op bevrediging ervan, werd als volkomen normaal beschouwd. De *pais*, echter, moest zolang mogelijk "de boot afhouden". Te lang leste kon hij dan zwichten, d.w.z. beslissen, zijn minnaar "*ter wille te zijn*" (χαρίζεσθαι, als een eufemisme voor: "*laten klaarkomen*") - niét uit enige eigen erotische motivatie, maar uit gevoelens van genegenheid, dankbaarheid en bewondering, kortom: uit φιλία. Zoals Pausanias het formuleert in Platoons *Symposium*, 184D3v.:

"Wanneer minnaar en beminde bij elkaar komen, en ieder zich daarbij aan de eigen wet houdt - de ene aan de regel om zijn geliefde, die hem zijn gunsten verleende, te dienen in elk opzicht waarin dienen gerechtvaardigd kàn worden; de andere aan de regel om zijn minnaar, die hem wijs en goed maakt, bij te staan in de mate waarin dat legitiem kan geschieden, dan, maar dan alléén, is het schoon dat de knaap zijn minnaar ter wille is, maar anders nooit".

Maar ook die "geslachtsdaad" zelf was onderworpen aan maatschappelijke "constraints". Immers, wegens de verregaande sociale konnotaties van het hoger vermelde "penetratiemodel", werd de respectabele *pais* geacht, de penetratie van gelijkwelke lichaamsopening te weigeren. Vandaar de voor de ("legitieme"!) pederastie heel typische vorm van kopuleren of vrijen, nl. "tussen de benen"²⁴. Daarmee ging ook een specifieke lichaamshouding gepaard, die de gemeenschap tussen erast en *pais* zo sterk mogelijk moest onderscheiden van de gebruikelijke houdingen bij heteroseksuele kopulatie: beiden stonden *face à face*, de *pais* rechtop, terwijl integendeel de erast de knieën en eventueel ook het hoofd moest buigen. Tevens diende de *eromenos* ook hier elke manifestatie van seksuele opwinding (zoals erectie) achterwege te laten.

Zoveel dient althans, volgens Dover, te worden afgeleid uit de weergave ervan in het figuratief bronnenmateriaal. In de meer recente literatuur, nochtans, zijn op deze konklusies van Dover een aantal nuances aangebracht, eventueel werden ze zelfs regelrecht verworpen (bv. Ungaretti en Cantarella). We moeten er hoedanook van uitgaan dat het vermijden van anale gemeenschap, in de pederastie, hoogstens het normatieve ideaal was, geenszins altijd de dagelijkse praktijk. Zo wordt in een deel van de antieke literatuur, met name de Oude Komedie en de *Anthologia Palatina*, de anale kopulatie als een normale gang van zaken voorgesteld (zie bv. de epigrammen waarin de *πυγή*, of het "kontje", bezongen wordt van de geliefde knaap: bv. XII, nr. 6, 7, 38, e.a.). En anderzijds zijn er in de Spartaanse pederastie géén aanwijzingen voor "interkrurale" kopulatie. Cantarella konkludeert dat anale kopulatie doorheen de gehele Griekse geschiedenis als "absoluut normaal" werd beschouwd, zonder eerverlies voor de *pais*.

De vrije status van de *pais* had natuurlijk ook voor de minnaar belangrijke implicaties. Aangezien hij niet met een slaaf te doen had, waarover hij naar believen kon beschikken, moest hij zich, als "vrijer", engageren in een ingewikkeld, zowel intellectueel als psychologisch en seksueel spel, nl. het "minnespel"²⁵. M.a.w. wou hij zijn geliefde inderdaad voor zich winnen, dan diende hij hem het hof te maken, met "alles erop en eraan", zoals

²⁴ In het Grieks: διαμνηρίζειν (cf. *μηροί*, "dijen"). In de moderne literatuur wordt gewoonlijk, naar het Latijn, van "intercruraal" of "interfemuraal" gesproken.

²⁵ In zoverre de Grieken, in de klassieke periode, een besef hadden van zoiets als "romantische liefde" en hartstocht, ook als bron van kwellingen en angst, dachten ze altijd aan *paides*, níet aan vrouwen, als het voorwerp ervan. Voor de Romein, daarentegen, die jonge slaven opzocht, was een dergelijke, echt erotische relatie zo goed als ondenkbaar (de introductie van het Griekse "model" bracht hierin enige verandering: cf. de poëzie).

"die knievallen en smekingen bij het aanzoek, dat zweren van eden, dat doorbrengen van nachten op de drempel, die bereidheid om een slavernij te verdragen zoals geen enkele slaaf ze verdraagt",

naar de woorden van Pausanias, in Platoons Symposium (183A, vert. De Win).

Bovenal moest hij de *pais* ervan overtuigen, dat hij, als minnaar, hem iets te "bieden" had: sociaal, sportief, martiaal, moreel, intellectueel, enz. (niét: geldelijk, natuurlijk). Dat brengt ons bij een zoveelste *differentia specifica* van de Griekse knapenliefde, in onderscheid met de Romeinse: nl. de belangrijke maatschappelijke, meer bepaald *edukatieve* functie die er algemeen werd aan toegekend. Van de erast werd verwacht - het vormde tegelijk ook zijn "alibi" - dat hij de *pais* vertrouwd maakte met de waarden en sociale vaardigheden (*ἀρεταί*), nodig om, eens volwassen, een *καλὸς κάγαθός*, een gentleman-burger, te zijn; d.w.z. dat hij hem initieerde in de rol die hij als volwassene zou moeten spelen in de status en stand waartoe hij door afkomst behoorde. Terwijl de Romeinse homoërotiek, in zoverre ze jonge slaven gold, alle pedagogische betekenis of motivatie ontbeerde, was het voor een Griek, omgekeerd, compleet onzinnig, een slaaf "*lief te hebben*", juist omwille van die edukatieve en kulturele functie van alle pederastie.

De tijd ontbreekt om op dit aspekt - dat ons ook naar de filosofie verwijst - nader in te gaan. Ik beperk me ertoe, nog twee punten aan te stippen.

De pedagogische, socialiserende functie van de pederastie verleent een grote overtuigingskracht aan de these dat de Griekse knapenliefde haar historische oorsprong had in een pederastisch *initiatieritueel*, zoals dat mogelijk reeds in de indo-europese fase funktioneerde, en zoals dat nog in onze eeuw is aangetroffen bij een groot aantal "primitieve", tribale kulturen (bv. Melanesië, Nieuw-Guinea, Australië).

Het feit, anderzijds, dat de pederastie in klassiek Athene inderdaad die pedagogische functie had, moet ook in verband worden gebracht met het algemene socio-seksuele systeem. Zoals hoger al aangegeven, was in de heersende *gendertopografie* de man verbonden met het publieke domein, en dus met "uithuizigheid", de vrouw met het private, en dus "binnenhuizigheid". Het Atheense familieleven werd, vandaar, gekenmerkt door een kwasi permanente afwezigheid van het gezinshoofd: "vader" was voortdurend uithuizig - eventueel bezig met àndermans zonen... De ouder wordende knaap werd bijgevolg gesocialiseerd, niét door vereenzelviging met de vader, maar door middel van zijn pederastische relatie(s). Een getuigenis hieromtrent levert de "beschuldiging" vanwege Lusimachos en zijn vrienden, gericht aan hun vaders, bij het begin van Platoons Laches, 179C7-D2:

"Onze vaders, zo luidt onze beschuldiging, hebben ons, toen we groter werden, erop los laten leven, terwijl zijzelf zich met de zaken van anderen bezighielden".

Een typisch voorbeeld van zulk vaderlijk falen was ongetwijfeld... Sokrates.

Nog één laatste opmerking moet hier aan het slot gemaakt worden. In deze bondige bespreking hebben we het niet gehad over vrouwelijke homoërotiek. Dat is geen vergetelheid. Vrouwelijke homoërotiek was er niet, of beter: werd, in het officiële, androcentrische discours, geacht er niet te zijn. Sappho was héél ver weg, in de klassieke periode.

Zeggen dat Athene een "mannenstaat" was, is ook zeggen dat ze een anti-vrouwenstaat was. De vrouw werd als bedreigend ervaren (cf. de tragedie). Zij moest daarom gecontroleerd en gedisciplineerd worden: óók, of zelfs in de eerste plaats, haar seksualiteit. Vandaar ook de voorkeur voor kindbruiden. Een autonome seksualiteit van de vrouw, d.w.z. los van haar "natuurlijke" voortplantingsfunctie en buiten haar dienstbaarheid aan de man, kon daarom niet geduld worden (wat vanzelfsprekend niet wil zeggen dat zij niet voorkwam). In de literatuur van de klassieke periode wordt, zoals bekend, slechts op één plaats naar vrouwelijke homoërotiek verwezen, nl. in de al vermelde mythe van Aristophanes, in Platoons Symposium (191E2-5); de benaming van ἐταίριστριαί ("*tribaden*"), die eraan gekoppeld wordt, dient als een scheldwoord begrepen te worden.

Herman DE LEY

Beperkte Literatuurlijst

- Ariès, Ph. & Béjin, A. (edd.), *Westerse Seksualiteit. Een bijdrage tot de geschiedenis en sociologie van de seksualiteit* (1982), Kampen 1986.
- Before Sexuality. The Construction of Erotic Experience in the Ancient Greek World*, ed. by D.M. Halperin, J.J. Winkler, & F.I. Zeitlin, Princeton 1990.
- Bremmer, Jan, An Enigmatic Indo-European Rite: Paederasty, in: *Arethusa*, 13.2 (1980), pp. 279-298.
- Buffière, Félix, *Eros adolescent. La pédérastie dans la Grèce antique*. Paris 1980.
- Cantarella, Eva, *Bisexuality in the Ancient World* (1988), New Haven 1992.
- Cartledge, P., The Politics of Spartan Pederasty (*Proc. Camb. Philol. Soc.*, 207, N.S. 27, 1981), in: Siems, pp. 385-415.
- De Ley, H., *Eros en Polis. Het Socio-seksuele Systeem in Klassiek Athene*. RUG 1992.
- Devereux, G., Greek Pseudo-Homosexuality and the 'Greek Miracle' (*Symb. Osloenses*, 42, 1968), in: Siems, pp. 206-231.
- Dover, K., *Greek Homosexuality*, London 1978.
- Foucault, M., *Geschiedenis van de seksualiteit*, 1: *De Wil tot Weten*, Nijmegen 1984.
- Foucault, M., *Histoire de la sexualité*, 2: *L'usage des plaisirs*, Paris 1984.
- Foucault, M., *Histoire de la sexualité*, 3: *Le souci de soi*. Paris 1984.
- Greenberg, D. F., *The Construction of Homosexuality*. Chicago & London 1988.
- Halperin, D.M., *One Hundred Years of Homosexuality and other essays on Greek Love*, New York-London 1990.
- Halperin, D.M., Why Is Diotima a Woman? Platonic *Erōs* and the Figuration of Gender, in: *Before Sexuality*, pp. 257-308 (ook opgenomen in: Halperin, 1990).
- Keuls, Eva C., *The Reign of the Phallus. Sexual politics in ancient Athens*. Berkeley 1993².
- Patzer, H., *Die griechische Knabenliebe* (*Sitz. Wiss. Ges. J.W. Goethe-Univ. Frankfurt/Main*, Bd XIX, Nr.1), Wiesbaden 1983².
- Sergent, B., *L'homosexualité dans la mythologie grecque*. Paris 1984.
- Siems, A.K. (ed.), *Sexualität und Erotik in der Antike*. (*WdF*, 605), Darmstadt 1988.
- Ungaretti, J.R., De-moralizing morality: Where Dover's *Greek Homosexuality* leaves us, in: *Journal of Homosexuality*, 8(1982), pp. 1-17.
- Winkler, J.J., *The Constraints of Desire. The anthropology of sex and gender in ancient Greece*, New York-London 1990.
- Winterling, A., Symposion und Knabenliebe: Die Männergesellschaften im archaischen Griechenland, in: *Männerbände, Männerbünde: Zur Rolle des Mannes im Kulturvergleich*, in: *Ethnologica*, N.F. 15 (1990), Band 2, pp. 15-22.